

ŞƏRQŞÜNASLIQ**UOT 82(100)(091)****ƏRƏB DİLİ ƏRƏB MƏDƏNİYYƏTİNİN AYRILMAZ
TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ****S.S.SÜLEYMANOV***Bakı Dövlət Universiteti**ssuleymanli@mail.ru*

Məqalədə göstərilir ki, ərəb xilafəti yarandıqdan sonra bu böyük dövlətin ərazisində elm, mədəniyyət xüsusi bir vüsətlə inkişaf etməyə başlayır. Bütövlükdə isə, bu mədəniyyətin dili ərəb dili idi. Ərəb dili xilafət ərazisində yaranan bütün mədəniyyətləri birləşdirərək ərəb mədəniyyəti, sonralar müsəlman mədəniyyəti adı altında fəaliyyət göstərməsində xüsusi rol oynamışdır. Xilafət ərazisində ərəb dilinin rolu o qədər böyük olmuşdur ki, xilafət ərazisində yaşayan ərəb olmayan xalqlar arasından çıxmış alimlər də öz əsərlərini ərəb dilində yazıb-yaratmış, bütövlükdə bu mədəniyyətin inkişafına xidmət göstərmişlər.

Açar sözlər: Ərəb dili, ərəb mədəniyyəti, Abbasilər, Bəsrə

VII əsrdə islam dininin meydana çıxması ilə bərabər, ərəblər özləri də tarix səhnəsinə yeni missiya ilə qədəm qoydular. Belə ki, onlar VII əsrdən etibarən yeni bir imperiya – Hindistan sərhədlərindən başlayaraq bütün Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Afrikanı, Priney yarımadasını, Zaqafqazıyanı və s. əhatə edən geniş ərazidə çoxmillətli, möhtəşəm bir dövlət - Ərəb xilafəti yaratdılar (6, 7). Belə ki, islam bayrağı altında aparılan ərəb istilaları ilk mərhələdə VII əsrin 30-50-ci illərində xəlifə Əbubəkr (632-634), Ömər (634-644) və Osmanın (644-656) hakimiyyəti dövrlərində başladı. 633-cü ildə Xalid ibn əl-Validin başçılığı ilə xəlifə qoşunları şimal-şərqi Ərəbistan bədəviləri ilə birlikdə Xirə şəhərini alırlar. Zəifləmiş Bizans qoşunu ərəblər tərəfindən Vadi əl-Ərəbdə, qalıqları isə 634-cü ilin fevralında Dasində darmadağın edilir. 634-640-cı illərdə bütün Suriya və Fələstin ərəblərin hakimiyyəti altına keçir. Ərəblər 642-ci ildə Nəhavənd yaxınlığında İran qoşunları üzərində həlledici qələbə qazanırlar. 651-ci ildə Sasanilər dövlətinin bütün ərazisi (Amudərya çayınadək) xilafətin tərkibinə qatılır. 640-641-ci illərdə ərəblər, demək olar ki, müqavimətə rast gəlmədən Misiri işğal edirlər. 641-ci ildə Yuxarı Mesopotamiya ələ

keçirilir. 642-ci ildə döyüşsüz İskəndəriyyə, sonra isə Kirenaika və Liviya işğal olunur. 647-ci ildə xilafət ordusu Afrikadakı Bizans torpaqlarına, o cümlədən Məğrib ölkələrindəki Tunis, Əlcəzair, Mərakeşə daxil olur. 644-645-ci illərdə ərəblər Hindistan sərhədlərinə yaxınlaşırlar (1, 216).

VII əsrin sonu, VIII əsrin 30-cu illərində, yəni ərəb istilalarının ikinci mərhələsində öz ordularını möhkəmləndirən ərəblər Zaqafqaziya, Orta Asiya, Şərqi İran, Şimali Afrika və Kiçik Asiyada öz istilalarını davam etdirmiş, həmçinin Avropaya qədər gedib çıxmışdılar. Bu dövrdə ərəblərin dayaq məntəqəsi Qayruvan olmuşdur. 696-698-ci illərdə ərəblər bütünlüklə Məğribi işğal edərək, təqribən 709-cu ildə Atlantik okeanının sahillərinə çıxdılar. Qərbi tərəfin zəifliyi nəticəsində 711-ci ilin yazında kiçik qrupdan ibarət olan ərəb hərbi dəstəsi Priney yarımadasının xeyli hissəsini işğal etdi. 712-ci ildə ərəb qoşunları Mədinə - Sideniyanı, Kormonanı, Sevilanı, Meridi, 718-ci ildə Priney yarımadasının çox hissəsini, 720-ci ildə isə Cənubi Qalliyanı işğal etdilər.

Xilafət ordusu şərqdə də uğurla hərbi əməliyyatlar keçirir, bu torpaqları Ərəb xilafətinin tərkibinə qatırdı. Belə ki, 711-713-cü illərdə ərəblər şərqdə İran əyaləti Məkranı, Sindi və Multan şəhərini, 706-715-ci illərdə Səgd və Xarəzmi, Fərqanə vilayətini, Kabul daxil edilməklə Əfqanıstanın bir hissəsini işğal etdilər. Eyni zamanda, VIII əsrin əvvəllərində xilafət qoşunları Zaqafqaziyanı tamamilə ələ keçirdi. Xilafətin şimal sərhədləri Baş Qafqaz silsiləsindən Dərbəndə qədər uzandı. 712-ci ildə ərəblər Hindistana daxil oldular (1, 216-217). Beləliklə, ərəblər iki əsr - VII-VIII əsrlər ərzində Priney yarımadasından tutmuş Hindistana qədər böyük bir ərazidə Ərəb xilafəti qurmağa müvəffəq oldular. Bu dövlətin isə ən azından dini-elmi-mədəni dili ərəb dili idi. Və təbii ki, artıq VII-VIII əsrlərdən etibarən bu dildə böyük bir mədəniyyət yaranmağa başladı. Bu mədəniyyətin yaranmasında isə, ilk növbədə, ərəblərin özləri ilə yanaşı, xilafət ərazisinə daxil olan torpaqlardan çıxmış onlarla, yüzlərlə mütəfəkkirlər də yaxından iştirak edirdilər. İlk dövrlərdə “ərəb mədəniyyəti” adlanan bu mədəniyyət, sonralar daha geniş mənə kəsb edərək, “müsləman mədəniyyəti” adı altında tanınmağa başladı. Lakin hansı ad altında tanınsa da, bu mədəniyyətin yaranmasında, yayılmasında bütün digər amillərlə yanaşı, sözsüz ki, ilk növbədə, ərəb dili mühüm rol oynadı. Bu mənada, bu mədəniyyətin yaranmasında ərəb dili əsas rol oynadığı və bu mədəniyyətin ilk əlamətləri, təşəkkül dövrü ərəb zəminində meydana çıxdığı üçün bu mədəniyyətin ilkin dövrlərinin “ərəb mədəniyyəti” adlandırılmasını da haradasa başa düşmək və qəbul etmək olar (6, 14).

Həqiqətən də, VII-X əsrlər arasında “ərəb mədəniyyəti” adı altında yaranan böyük bir mədəniyyətin başında ilk növbədə, demək olar ki, bütün dünya elmindən, xüsusilə də yunan elmindən ərəb dilinə edilən tərcümələr dururdu. Bu faktı ərəb mədəniyyəti tarixilə məşğul olan, demək olar ki, bütün böyük şərqşünaslar – Q.E.Qryunebaum və A.B.Xalidovdan tutmuş, akademik Vasim Məmmədəliyevə qədər hamı qeyd etmişdir. Bu mənada, biz təkcə akademik Vasim Məmmədəliyevin fikirlərinə söykənməklə bu faktı bir daha xatırlatmaq

istəyirik: “Xilafətdə yunan və hind elmi ədəbiyyatın ərəb dilinə tərcüməsinə böyük fikir verilirdi. Əsası islamiyyətdən əvvəl Suriyadakı monastırlarda xristianlığın təbliğini daha da genişləndirmək məqsədilə qoyulan bu tərcümə işi ərəb zəminində daha güclənmişdi. Suriya dilinin ərəb dili ilə qohumluğu elmi tərcümə prosesini sürətləndirir, ellin mədəniyyətinin Suriya dilinə hələ IV-V əsrlərdə tərcümə edilmiş nümunələrini qısa bir müddət ərzində ərəblərə öz ana dilində çatdırmağa imkan yaradırdı...

Yunan filosoflarının əsərlərinin ərəb dilinə tərcüməsində xəlifə Məmun (813-833) tərəfindən təsis edilmiş Cündişapurdakı akademiya tipli məşhur “Beytül-hikmət” (hikmət, müdriklik evi) müstəsna rol oynayırdı. Rəvayətə görə, bu müəssisənin əsas vəzifəsi xəlifə Məmunun təşkil etdiyi xüsusi ekspedisiyanın Bizansdan gətirdiyi yunandilli elmi əsərlərin ərəb dilinə tərcüməsi işini həyata keçirmək idi “ (2, 13).

Bu mənada, ərəb dili ərəb mədəniyyətinin yaranmasında mühüm rol oynayır, xilafət ərazisində yeganə aparıcı rəsmi dilə çevrilir və bütün əsərlər bu dilə çevrildiyi və bu dildə yarandığı üçün bu dil mədəni ümumüsiyyət vasitəsinə çevrilir və bir növ hamı bu dili öyrənməyə məcbur olur, öz əsərlərini ümumi mədəni müzakirəyə təqdim etmək üçün ancaq və ancaq bu dilə müraciət edirdi.

Maraqlıdır ki, hələ orta əsrlərdə görkəmli filosof, ensiklopedik alim əl-Biruni ərəb dili haqqında danışıq ərəb dilinin bu missiyasını duyaraq yazırdı: “Bütün dünya ölkələrinin elmi ərəb dilinə çevrilmişdir; onlar bəzənmiş və ürəyatımlı olmuşdur. Hər xalqın öz dilini gözəl hesab etməsinə baxmayaraq, bu dildən gələn gözəllik qana və damarlara işləyir” (6, 13).

Qeyd etdiyimiz kimi, ərəblərin islama qədər də böyük bir mədəni tarixi, ən azından böyük poeziya nümunələri vardı. Lakin çox maraqlıdır ki, islamdan sonrakı dövrdə ərəb mədəniyyətinin yaranmasında ilkin olaraq, məhz ərəb dili olduqca böyük rol oynadı. Başqa sözlə desək, sonralar daha geniş mənada, “müsəlman mədəniyyəti” adı altında tanınacaq dini, elmi, fəlsəfi, siyasi, ictimai, ideoloji və s. sahələri birləşdirən “ərəb mədəniyyəti” – “müsəlman mədəniyyəti”nin yaranmasında ərəb dili və onun öyrənilməsi ilk yerdə durdu. Akademik Vasim Məmmədəliyev bu prosesi çox düzgün olaraq belə dəyərləndirir: “Ərəb dili islam aləmində latın dilinin Avropada oynadığı rolu oynayırdı. Xilafətdə ərəb dilçiliyinin yaranması qədim Hindistanda olduğu kimi, praktik səbəblərlə bağlı idi. Quranın yazıldığı klassik dil ilə canlı danışıq dili olan müxtəlif ərəb ləhcələri arasında ciddi fərqlər mövcud idi. Bir tərəfdən müsəlmanların müqəddəs kitabını savadsız ərəblərin özlərinə və islamı qəbul etmiş başqa xalqlara düzgün oxuyub başa düşmək, onun təhrif edilməsinə yol verməmək, digər tərəfdən klassik ərəb dilini, ləhcələrin və əcəmlərin (qeyri-ərəblərin) dillərinin təsirindən qorumaq zərurəti ərəb dilinin qayda-qanunlarını bir yerə toplayıb sistemləşdirməyi tələb edirdi. Məhz buna görə də, islamın ilk dövrlərindən başlayaraq, ərəb dilində məktəblər açılır. Quranın düzgün qiraəti məqsədilə məscidlərdə məşğələlər keçirilir, ərəb dilinin qayda-qanunları ciddi

surətdə öyrənilirdi. Bütün bunlar ərəb dilçilik elminin yaranması üçün real zəmin yaradırdı.

Məlum olduğu kimi, ərəb dilinin ilk tədqiqatçıları ərəblərin özləri və orta əsr müsəlman şərq ölkələrinin nümayəndələri olmuşlar. Artıq VII əsrdə Bəsrə, Kufə, daha sonralar isə Əndəlis, Bağdad və Misir qrammatika məktəblərinin ətrafına toplanmış dilçilər ərəb dilini böyük bir səylə öyrənir, müxtəlif məsələlər barəsində ciddi elmi mübahisələr edirdilər. Orta əsr qrammatiklərindən İsa bin Ömər, Xəlil ibn Əhməd, Sibəveyhi, əl-Əxfəş əl-Övsəd, əl-Mazini, ər-Ruasi, əl-Kisai, əl-Əsməi, əl-Mübərrəd, İbn-Sikkit, əz-Zəccaci, əl-Farisi, Əbu-Həyyan, ibn-Cinni, əl-Cürçani, əl-Ənbari, əz-Zəməxşəri, ibn-Malik, ibn-Hişam, əs-Suyuti və başqalarının ərəb dilinin tədqiqində rolu böyük olmuşdur” (2, 7). Gördüyümüz kimi, həqiqətən də istər ilkin dövrlərdə və istərsə də sonrakı əsrlərdə ərəb dilinin öyrənilməsində, ərəb dilçiliyinin inkişafında ərəblərin özləri ilə yanaşı, fars, yunan, ispan, türk xalqlarına mənsub olan alimlər də yaxından iştirak etmiş, ümumiyyətlə, mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olan dilçiliyin, xüsusilə də ərəb mədəniyyətinin, müsəlman mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissələrindən sayılan ərəb dilçiliyinin inkişafında yaxından iştirak etmişlər. Akademik Vasim Məmmədəliyev orta əsr ərəb dilçilərinin dünya dilçilik elminə və bütövlükdə ərəb mədəniyyətinə etdikləri xidmətləri müəyyənləşdirərkən aşağıdakıları yazır: “Mübaligəsiz demək olar ki, orta əsr ərəb qrammatiklərinin bir sıra fikirləri müasir dilçiliyin mülahizə və müddəalarını xatırladır. Təsədüfi deyildir ki, M.Karter Sibəveyhinin (ölüb 794) ərəb qrammatikasının ilk sistematik təsvirini verən əsərinin XX əsrə qədər Qərbə məlum olmayan struktur təhlil nümunəsi olduğunu qeyd edir. O, göstərir ki, əgər Sibəveyhi bizim dövrümüzdə doğulsaydı, harada isə Sössyür ilə Blumfild arasında bir yer tutardı... Həmçinin XIII əsrdə yaşamış ərəb alimi Yaqut əl-Həməvinin toponomika sahəsindəki xidmətləri barədə demək olar. Maraqlıdır ki, Yaqut əl-Həməvi müasir toponimikada geniş tətbiq olunan semantik və formant metodlarından hələ XIII əsrdə istifadə etmişdi.

Ərəb qrammatikləri fonetik məsələləri yunan dilçilərindən daha incə şəkildə həll etmiş, səs və hərfi ayırmış, səsin səslənmə anı ilə məna anını fərqləndirmiş (bu Avropa dilçiliyində çox sonra Boduen de Kurtene tərəfindən fərqləndirilmişdir), səsləri fizioloji prinsipə görə müəyyənləşdirib müxtəlif fonetik hadisələrin mahiyyətini və əmələ gəlməsini izah etmiş, analogiya barəsində cəsarətli fikirlər söyləmiş, işlənmə tezliyinin səs tərkibinə dəyişdirici təsirini çox düzgün başa düşmüşlər. Onların leksikoqrafiya sahəsində, xüsusilə müxtəlif tipli lüğətlərin tərtibi (izahlı lüğət, predmet lüğəti, sinonimlər lüğəti, nadir işlənən söz və ifadələr lüğəti, alınma sözlər lüğəti, tərcümə lüğəti) sahəsində müstəsna xidmət göstərmişlər. Özünün bir çox müddəa və tezislərində yalnız fəlsəfəyə əsaslanan yunan dilçiliyindən fərqli olaraq, ərəb qrammatika elmi daha empirik xarakter daşıyır ki, bu da dil strukturunun ümumi prinsiplərini dərk etmək üçün yeganə meyardır. Ərəb filoloqları tərəfindən işlənilmiş hazırlanmış qrammatik təsvir sisteminin mərkəzində dil təbəqələrinin (fonem,

morfem, söz) əlaqəsi durur” (2, 3-4). Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilçiliyində bu fikirlər ilk növbədə ərəblərin özləri, daha sonra isə müxtəlif millətlərə mənsub olan Xəlil ibn Əhməd, Sibəveyhi, Əxfəş, əz-Zəccaci, İbn əs-Sərrac, əs-Sirafi, ər-Ruasi, əl-Kisai, əl-Fərra, əs-Sikkit, Sələb, əl-Ənbari, əd-Dinəvəri, İbn-Keysan, İbn-Cinni, İbn-Faris, əl-Cövhəri, əz-Zəməxşəri, əl-Firuzabadi, əs-Süyuti kimi yüzlərlə digər alimlərin - adları burada çəkilən və çəkilməyən “əl-Kitab”, “əl-Əvsətu fin-nəhv”, Muxtasarun fin-nəhv”, “Şərhu kitabi-Sibəveyhi”, “Kitabul iqnai fin-nəhv”, “Kitabul-feysəl”, “Kitabu məanil-Quran”, “Kitabu müxtəsərin-nəhv”, “Kitabu luğatil-Quran”, “Kitabun- nəvadir”, “Kitabul məqsuri vəl məmdud”, “Kitabul cəmi-vat-təsniyə fil Quran”, “Kitabul müzəkkəri vəl müənnəs”, “Kitabu müxtəsəri təhzibəl əlfaz”, “Kitabu ma təlhənu fihil-amm”, “Kitabul kafi fin-nəhv”, “İrabul Quran”, “Kitabul muxtari fi iləlin-nəhv”, “əl-İdah fi iləlin nəhv”, “əl-Cuməl”, əl-Muhtəsəb fi təbyini vucuhi şavazzil-qiraati val-izahi ənha”, “Kitabul munsif”, “əl-Mucməl”, “ən nəyruz”, “Muxtasarun fil-muənnəsi val-müzəkkər”, “Tacul-luğa va sihahul-arabiyyə”, “Unmuzəc fin-nəhv”, “Əsasul bəlağə”, “əl-Qamusul-mühit”, “əl-Muzhir fi ulumul-luğa” kimi əsərlərində qaldırılmış və öz həllini tapmışdır.

Ərəb mədəniyyətinin təşəkkülündə və yayılmasında sözsüz ki, eyni zamanda, ərəb dilinin xilafət ərazisində intişar tapmasında ərəb ədəbiyyatı, ərəb poeziyası da böyük rol oynayırdı. İslamdan sonrakı dövrlərdə, istər əməvilər və istərsə də Abbasilər dövründə Fərzədq, Cərir, Əbu Nüvas, Əbu Tammam, Həssan bin Sabit, Mütənəbbi, Bəşşar ibn Burd və onlarla başqalarının fəaliyyət göstərməsi ərəb ədəbiyyatının sərhədlərini genişləndirir, tərif, təsvir, tənqid kimi mövzuları ədəbiyyata gətirir, yeni-yeni janrların, mövzuların, formaların, ədəbi növlərin yaranmasına səbəb olurdu (5). Yüksək sənətkarlıqla yaranmış bu əsərlər bütün xilafət ərazisində yayılır, sevilə-sevilə oxunurdu. Təbii ki, bu əsərlərin ideya, məzmun, forma xüsusiyyətləri xilafət ərazisində yaşayıb-yaradan digər xalqların ədəbi fikrinə, ədəbi zövqünə təsir etdiyi kimi, bu əsərlərin yarandığı ərəb dili də bu xalqların ədəbiyyatına təsir edir və hətta ərəb olmayan digər xalqların ədəbiyyatlarında belə ərəbdilli ədəbiyyatların yaranmasına gətirib çıxarırdı. Sözsüz ki, yuxarıda adı çəkilən şairlərin sırasında da mənşə etibarilə ərəb olmayan şairlər vardı. Lakin bu şairlərin böyük əksəriyyəti əsasən ərəb mədəniyyətinin mərkəzində, ərəb ədəbiyyatının nəşət tapdığı mərkəzlərdə yaşayıb-yaradırdılar. Bununla belə, xilafətin ucqar bölgələrində də ərəbdilli ədəbiyyat yaranırdı ki, bu da bilavasitə ərəb ədəbiyyatının, ərəb mədəniyyətinin, ərəb dilinin təsirinin nəticəsi idi. Məsələn, Abbasilər dövrü ərəb ədəbiyyatının ikinci böyük qolu İspaniyada yaranırdı. Ərəblərin yerli xalqlarla qaynaq- qarışması, yeni təbii şərait ərəb-İspan poeziyasını Abbasilər dövrü poeziyasından fərqləndirirdi. İspan-ərəb şairlərinin yaratdığı “müvəşşəh”, “zəcəl” şeir formaları ərəb poeziyasında bədii novatorluq idi (2, 248; 5). Məhz bunun sayəsində şeirin mövzu dairəsi genişlənir, təbiət təsvirləri, məhəbbət motivləri onun əsas mövzusunə çevrilirdi. Bu ədəbiyyatın yaranmasında istər nəzmdə,

istərsə də nəsrə İbn əbd ər-Rəbbih, İbn Şuheyd, İbn Hani, İbn Zeydun və başqaları böyük rol oynayırdı (1, 220).

Xilafətin digər ucunda, şərqində, Bağdaddan, ərəb mədəniyyətinin, ədəbiyyatının mərkəzindən minlərlə kilometr uzaqlarda - Orta Asiyada da ərəbdilli poeziya inkişaf edirdi. Belə ki, burada yaşayıb-yaradan Orta Asiya xalqlarına mənsub onlarla şair ərəb dilində də əsərlər qələmə alırdılar. Belə şairlərin adlarına və yaradıcılıqlarının geniş təhlilinə biz hələ X-XI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış görkəmli alim, filoloq əs-Səələbinin "Yetimət üd-dəhr" əsərində rast gəlirik. Belə ki, o, öz əsərində, qeyd olunan əsrlərdə Orta Asiyada yaşayıb-yaradan Əbul Hüseyn Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Muradi, Məhəmməd ibn Musa əl-Həddadi əl-Bəlxi, Əbülfəzl əs-Sükkari əl-Mərvəzi, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Abbəs əl-Xarəzmi, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Hamid əl-Xarəzmi, Əbu Nəsr İsmayıl ibn Həmməd əl-Cövhəri əl-Farabi və başqa 30-a yaxın ərəbdilli şairin adını çəkərək, onların əsərlərini, yaradıcılıqlarını təhlil edir. Bu mənada, bu əsər də bir daha, hətta xilafətin ucqar nöqtələrində də ərəbdilli ədəbiyyatın, ərəb dilinin geniş yayıldığını sübut edir (3).

Beləliklə, müqəddəs Qurani-Kərim, islam dini xilafət ərazisində yayıldıqca, öyrənilməyə ictimai-fəlsəfi fikrin digər sahələri olan fəlsəfə, fiqh, digər islam elmləri də meydana çıxmağa başlayır və islam ideologiyasının əsas mənbəyi olan Qurani-Kərim islam fəlsəfəsinin tədqiqat mərkəzində dururdu. Bununla da Qurani-Kərimdən yararlanan, ilk növbədə ona söykənən, onun mahiyyətinə, ideyalarına arxalanan şərq filosofları fəlsəfi fikirlərində nə qədər elmi dərinliklərə getsələr də, amma öz əsərlərini əsasən ərəb dilində yazırdılar. İslam tarixindən danışarkən islamlaşmanın bir qədər sonrakı tarixinə toxunan Q.E.Qryunebaum yazırdı: "İslamlaşma ərəblərlə artıq əlaqəni itirsə də, lakin hələ də ərəb dilinin ayrılmaz hissəsi olaraq qalırdı" (4, 65). Bu mənada öz fəlsəfi əsərlərini ərəb dilində yazıb-yaradan filosoflar sırasında ilk növbədə əl-Kindi, Aristoteldən sonra ikinci müəllim adlanan əl-Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, əl-Qəzali, İbn əl-Ərəbi və onlarla başqalarının adlarını çəkmək olar. Şərq fəlsəfəsinin, şərq ideologiyasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən bu alimlər öz əsərlərində Allahın varlığı, kainatın yaranması, insanın cəmiyyətdəki və təbiətdəki rolu, islam dininin cəmiyyətdəki yeri, islam dininin müxtəlif xüsusiyyətləri barədə olduqca qiymətli əsərlər yazır və ərəb dilində yazılan bu əsərlər bütün xilafət ərazisində yayıldığı və anlaşıldığı üçün islam ideologiyasının, islam cəmiyyətinin və nəhayət, ərəb mədəniyyətinin, daha sonralar isə müsəlman mədəniyyətinin əsas fikrinə çevrilirdi. Bununla da müqəddəs Qurani-Kərim və ondan irəli gələn ideyalar bütün xilafət ərazisində çox asanlıqla anlaşılır və müsəlman mədəniyyətinin, ərəb mədəniyyətinin birliyinə və onun idarə olunmasına xidmət göstərirdi.

Qeyd edək ki, Şərq ictimai-fəlsəfi fikrinin bir qolu olan sufiliyin meydana çıxması da ərəb - müsəlman mədəniyyətinin unikal hadisələrindən biridir. İstər islam ideyalarının, istərsə də ərəb mədəniyyətinin yayılmasında, inkişaf tapmasında bu cərəyan da heç də az rol oynamamışdır. Belə ki, islam dininin geniş

xalq kütlələri içərisində yayılmasında bu fəlsəfi-dini cərəyanın rolu olduqca böyükdür. Bu fəlsəfənin nəzəri əsasları, ilk növbədə, əl-Qəzali və İbn əl-Ərəbi tərəfindən ərəb dilində olduqca mükəmməl səviyyədə işlənib hazırlanmış və ərəb ədəbiyyatının özündə, ərəb dilində, ərəb şairi İbn əl-Fərid tərəfindən poeziya nümunələri vasitəsilə geniş şəkildə tərənnüm olunmuşdur. Sonralar bu nəzəri təlim və bu poeziya növü demək olar ki, bütün Şərqi fəlsəfəsi və ədəbiyyatına hakim kəsilmiş və şərqi poeziyası başdan-başa əsasən sufi və irfani ideyaların tərənnümçüsünə çevrilmişdir.

İlkin orta əsrlərdə ərəb tarix və coğrafiya elmləri də geniş vüsət tapmış və ərəb tarixçiləri, coğrafiyaşünasları ərəb dilində olduqca qiymətli əsərlər qələmə almışlar. Belə ki, ərəb tarixşünaslığının əsas janrı olan ümumi tarixin çiçəkləndiyi dövrdə (IX-XI əsrin birinci yarısı) Bəlazuri, Əbu Həlifə əd-Dinavəri, Yaqubi və Təbəri tərəfindən yazılan əsərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsudi, Həməzə əl-İsfahani, İbn Misgəveyh, İbn əl-Əsir, İbn Xəldun və başqalarının ümumi tarix əsərləri də sonralar böyük şöhrət qazanmışdır. IX-X əsr tarixçiləri, xüsusilə müsəlman ölkələri hüduqlarından kənarında yaşayan xalqların mədəniyyətinə, tarixinə aid materiallar yığan Yaqubi və Məsudi geniş ensiklopedik biliklərilə fərqləndirilər. Cənubi Ərəbistanın geneologiyası, tarixi, arxeologiyası, coğrafiyası və ədəbiyyatı haqqında məlumatlar toplamış Yəməni tarixçisi, X əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmış Həmədaninin tarix ensiklopediyası isə daha diqqətə layiqdir (1, 219-220).

Sonralar ərəb tarixşünaslığında müxtəlif janrlar meydana gəlir ki, şəxsi tərcümeyi-hal ədəbiyyatı, Yaqut, İbn Xəlliqan və əs-Safadinin ümumi tərcümeyi-hal lüğətləri, İbn əl-Qifti, İbn Əbu Üseybi və başqalarının fəlsəfə, təbabət, təbiətşünaslıq sahəsində çalışan xadimlər haqqında tərtib etdikləri tərcümeyi-hal məcmuələri də ərəb tarixşünaslığında mühüm yer tutur. Ərəb dilində tarixi əsərlər təkcə ərəb ölkələrində deyil, müsəlman şərfinin başqa ölkələrində, o cümlədən, Hindistan, İran, Türkiyə və Şimali Afrika ölkələrində də yaranırdı (1, 220).

Ərəb coğrafiyaşünaslarının da dünya coğrafiyaşünaslığına xidmətləri olduqca böyükdür. Belə ki, ərəb coğrafiyaşünasları bütün müsəlman şərfinin, həmçinin Avropa, Şimali və Mərkəzi Afrikanın, Şərqi Afrika və Asiya sahillərindəki (Koreya və Malayya arxipelaqınadək) bir sıra ölkələrin təsviri, coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti, yaşayış məntəqələri və s. haqqında ətraflı məlumat vermiş, burada mədəni bitkilərin və faydalı qazıntıların yayılması yerlərini göstərmişlər. Ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları yalnız fiziki-coğrafi şərait deyil, həmçinin məişət, sənət, mədəniyyət, dil, dini görüşlər və s. məsələlərlə də eyni dərəcədə maraqlanmışlar. Ərəb coğrafiyaşünasların əldə etdiyi məlumatlar xilafətə daxil olan ölkələrdən və yunanlara məlum olan hüduqlardan da xeyli kənara çıxmışdır.

IX əsrdən etibarən ərəb coğrafiyaşünaslığında əsasən səyahətlərdən bəhs edən ilk nümunələr meydana çıxır. Ərəb coğrafiyaşünaslığında təsviri coğrafiyaya aid dövrümüzdə qədər gəlib çatan ilk mənbə İbn Xordadbehin əsəridir. IX

əsr ərəb coğrafiyaşünaslarından Yəqubi, İbn əl-Fəqih, İbn Rüstə və başqalarının adlarını çəkmək olar ki, onların əsərlərində də təsvir etdikləri ölkələrin karvan yolları, şəhərlər arasındakı məsafə və s. haqqında məlumatlar verilir. IX əsr ərəb coğrafiyaşünaslarından olan Əbu Zeyd Həsən əs-Sirafinin və Büzürc İbn Şəhriyarın əsərlərində Hindistan və Çin haqqında məlumatlar verilir. Ərəb coğrafiyaşünaslığının çiçəkləndiyi IX-X əsrlərdə İbn Fədlanın Volqa sahillərində yaşayan bulqarların ölkələrinə etdiyi səyahətlərdən bəhs edən əsər də olduqca qiymətli mənbələrdən biridir. Sonrakı əsrlərdə yaşayıb-yaratmış ərəb coğrafiyaşünaslarından danışarkən Əbu Düləf İstəxri, İbn Hövqəl, Müqəddəsi və başqalarının da adlarını çəkmək mümkündür.

Xilafət ərazisində dəqiq elmlər, təbiət elmləri də vüsətlə inkişaf edirdi. Belə ki, Xarəzmi hesaba aid ərəb dilində ilk əsər yazır. Kaşi onluq kəsirdən ilk dəfə istifadə edərək, onlar üzərindəki əməlləri göstərir. Hind mənbələrindən götürülmüş mövqeli onluq say sistemi geniş yayılır. Əbdülvəfa, Biruni, Ömər Xəyyam, Nəsirəddin Tusi və Kaşinin əsərlərində tam dərəcəli kökalma üsulları işlənir və sistemə salınır. Cəbrin riyazi fənn kimi yaranmasında Xarəzmi və Ömər Xəyyam xüsusi rol oynayır. Xarəzmi, əl-Mərvəzi, Bəttani, Biruni və Nəsirəddin Tusi öz əsərlərində bütün altı triqonometrik funksiyayı, sferik bucaqların həllini, triqonometriyanın bütün teoremlərini və dəqiq triqonometrik cədvəllər veririlər.

Astronomiyaya aid müvəffəqiyyətlər isə Ptolemey və hind alimlərinin əsərlərinin ərəb dilinə tərcüməsi ilə başlayır. Ərəb astronomları göy cisimlərinin koordinantlarının təyini üsullarını, istifadə edilən üç koordinat sisteminin birindən digərinə keçid qaydalarını işləyirlər.

Xəlifə Məmunun dövründə yerin ölçülərinin təyini üçün dərəcə ölçməsi aparılır. Eyni zamanda, Biruni, Xazini, ər-Razi və başqaları minerologiyaya aid qiymətli əsərlər yazırlar. Biruninin “Məsudun qanunu”, “Mineralogiya” və İbn Sinanın “Bilik” kitabında geologiya, mineralogiya, atmosfer fizikası və geofizikadan geniş şəkildə bəhs olunur. Heysəmin “Optika” əsəri isə hələ orta əsrlərdən Qərbi Avropada çox məşhur idi.

Tibb sahəsində də böyük müvəffəqiyyətlər qazanılır. İbn Sinanın “Tibb elminin qanunu” əsəri orta əsr Şərqində və Qərbi Avropada uzun müddət tibbə dair əsas mənbə idi. Eyni zamanda cərrahiyyə, oftalmologiya və psixi xəstəliklər haqqında da qiymətli əsərlər qələmə alınır. Kimya elminin inkişafında isə Cabir İbn Həyyan, Əbubəkr Məhəmməd ər-Razi və İbn Sinanın da xüsusi rolu olmuşdur (1, 218). Yuxarıda deyilən məsələləri dərinlən araşdıran görkəmli ingilis şərqşünası Q.E.Qryunebaum bu barədə öz fikirlərini ümumiləşdirərkən belə yazırdı: “IX əsrin sonuna qədər dinşünaslıq, filologiya, təbiət elmlərində ərəb dilində ifadə olunmayan heç bir şey müsəlman mədəniyyəti tərəfindən qəbul edilmirdi” (4, 65). Beləliklə, gördüyümüz kimi, Ərəb xilafəti ərazisində böyük bir mədəniyyət yaranırdı ki, bu mədəniyyətin də əsas dili ərəb dili idi. Bu mənada, görkəmli ərəbşünas A.B.Xalidovun yazdığına görə, klassik ərəb dili təkcə bu mədəniyyətin üz qabığı kimi çıxış etmir, ona özünəməxsus xü-

susiyətlər verməklə, onun tərkib hissəsinə çevrilərək, tarixi sərhədlərini müəyyənləşdirib, bu mədəniyyətin bütövlüyünü ifadə edirdi (6, 14).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, IV c. Bakı: 1980.
2. Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi. Bakı: Maarif, 1985.
3. Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X - начало XI вв. Ташкент: Фан, 1984
4. Грюнебаум Г.Э. Истоки мусульманской цивилизации. Основные черты арабо-мусульманской культуры. М.: Наука, 1981.
5. Фильштинский И.М. История Арабской литературы V- начало X вв. М.: Наука, 1985
6. Халидов А.Б. Арабский язык. Очерки истории арабской культуры V-XV вв. М.: Наука, 1982

АРАБСКИЙ ЯЗЫК КАК НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ АРАБСКОЙ КУЛЬТУРЫ

С.С.СУЛЕЙМАНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что после образования арабского халифата на территории этого большого государства начинает процветать наука и культура. В целом же, языком данной культуры был арабский язык. Данный язык объединив все культуры, образовавшиеся на территории халифата в своей активизации сыграл особую роль. Роль арабского языка на территории халифата была настолько высока, что даже ученые не арабского происхождения писали свои произведения на арабском языке; в целом внесли в развитие этой науки ощутимый вклад.

Ключевые слова: арабский, арабская культура, Аббасидов, Басра

THE ARABIC LANGUAGE AS A CONSTITUENT PART OF THE ARABIC CULTURE

S.S.SULEYMANOV

SUMMARY

The article shows that the science and culture began to develop widely in the territory of this great state after the foundation of Arab Caliphate. The language of this culture was the Arabic language. Combining all cultures in the territory of the Caliphate, the Arabic language played an important role in its functioning under the name of the Arabic culture and Muslim culture successively. The role of the Arabic language was so great in the area of the Caliphate that even scientists among non-Arab nations who lived in the territory of the Caliphate, wrote their scientific works in the Arabic language and they all served to the development of this culture.

Key words: Arabic, Arabic culture, the Abbasids, Basra